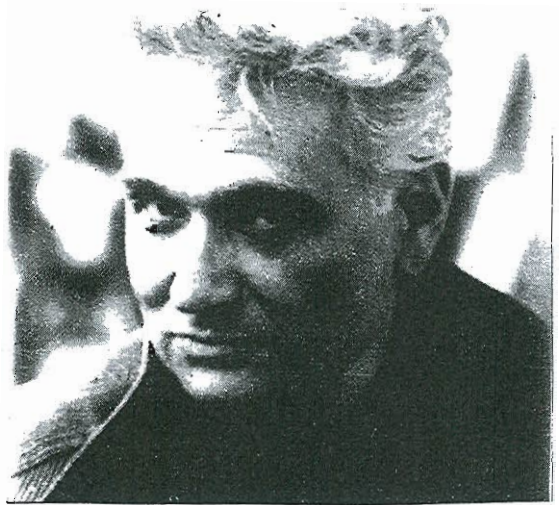

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ

του Ζάκ Ντερριντά

μτφρ. Γ. Φαράκλας

Ζάκ Ντερριντά

Κυρία δήμαρχε, κύριε γενικέ πρόξενε, αγαπητέ καθηγητή Βάλντενφελς, αγαπητοί συναδέλφοι, αγαπητοί φίλοι,

Σās ζητώ συγνώμη πού έτοιμάζομαι νά σās χαιρετήσω και νά σās ευχαριστήσω στή γλώσσα μου.

Η γλώσσα θά είναι άλλωστε τό θέμα μου: ή γλώσσα του άλλου, ή γλώσσα του φιλοξενούμενου, ή γλώσσα του ξένου, ή και του άλλοδαπου μετανάστη, του ήμεδαπου μετανάστη ή του εξόριστου. Τί θά πράξει μιά υπεύθυνη πολιτική σχετικά με τόν πληθυντικό και τόν ένικό, και πρώτα πρώτα με τίς διαφορές μεταξύ των γλωσσών στην αυριανή Ευρώπη και, κατ' εικόνα της Ευρώπης, στην έν τω γίνεσθαι παγκοσμιοποίηση; Σ' αυτό πού αποκαλείται με όλο και πιό ύποπτο τρόπο ή παγκοσμιοποίηση προμηγνύονται, πράγματα, πόλεμοι, οι όποιοι είναι λιγότερο παρά ποτέ, μετά την 11η Σεπτεμβρίου, βέβαιοι για τή γλώσσα τους, τό νόημα τους και τό όνομά τους.

Σάν προμετωπίδα σ' αυτό τό σεμνό και νηφάλιο δείγμα ευγνωμοσύνης, έπιτρέψτε μου νά διαβάσω πρώτα μιά φράση πού ό Βάλτερ Μπένγιαμιν (Benjamin) την όνειρεύθηκε μιά μέρα, μιά νύχτα, αντιστρόφως, στα γαλλικά. Την εκμυστηρεύθηκε στα γαλλικά στην Γκρέτελ Αντόρνο, σε μιά έπιστολή πού της άπηύθυνε στις 12 Οκτωβρίου 1939 από την Νιέβρ όπου ήταν κρατούμενος. Τουτο λεγόταν τότε στην Γαλλία «στρατόπεδο έθελοντών εργατών». Στο όνειρό του, εύφορικό κατά την μαρτυρία του, ό Μπένγιαμιν λέει στον έαυτό του τό έξής, στα γαλλικά, όπως είπαμε: Il s' aggrisa dit de changer en fichu une roésie. Καί μεταφράζει: Es

handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen, [τό θέμα ήταν νά μετατραπεί ένα ποίημα σε μαντήλα]. Σε λίγο θά χαϊδέψουμε αυτό τό fichu, την εσάρπα ή τό φουλάρι. Θα διακρίνουμε πάνω του κάποιο γράμμα της αλφαβήτου πού ό Μπένγιαμιν νόμιζε πώς άναγνώρισε επ' αυτού στο όνειρό του. Η δέ λέξη fichu δέν είναι ή οποιαδήποτε γαλλική λέξη για νά δηλωθεί ή γυναικεία εσάρπα, σάλι ή φουλάρι.

Τά όνειρα τά έχουμε πάντα στο κρεβάτι και τή νύχτα; Είμαστε υπεύθυνοι για τά όνειρά μας; Μπορούμε νά δώσουμε λόγο γι' αυτά; Υποθέστε πώς όνειρεύομαι. Τό όνειρό μου θά ήταν εύτυχισμένο, όπως του Μπένγιαμιν.

Αυτήν εδώ τή στιγμή, άπευθυνόμενος σε σās, όρθιος, με άνοιχτά τά μάτια, προτιθέμενος νά σās ευχαριστήσω θερμότατα, με χειρονομίες unheimlich [άνοικειες] ή φασματικές ενός ύπνοδάτη, άν όχι ενός ληστή ή όποιος ήλθε νά αρπάξει ένα βραβείο πού δέν προοριζόταν γι' αυτόν, όλα θά συνέβαιναν λοιπόν ως εάν νά όνειρευόμουν. Καί μάλιστα νά τό όμολογούσα: Άληθώς λέγω ύμιν, χαιρετίζοντάς σας με ευγνωμοσύνη, νομίζω πώς όνειρεύομαι. Άκόμη και άν ό ληστής ή ό λαθρέμπορος δέν είναι άντάξιος αυτού πού του συμβαίνει — όπως σ' ένα διήγημα του Κάφκα ό κακός μαθητής πού νομίζει ότι τόν καλούν, όπως τόν Άβραάμ, στή θέση του άριστούχου—, τό όνειρό του φαίνεται εύτυχισμένο. Όπως έγώ.

Άνάμεσα στο νά όνειρεύεσαι και τό νά νομίζεις ότι όνειρεύεσαι, ποιά ή διαφορά; Καί πρώτα ποιός δικαιούται νά θέτει αυτό τό ερώτημα; Ό όνειρευόμενος δυθισμένος στο βίωμα της νύχτας του ή ό άφυπνιζόμενος πού έχει όνειρευθεί; Μπορεί τάχα, άλλωστε, ό όνειρευόμενος νά μιλήσει για τό όνειρό του χωρίς νά ξυπνήσει; Μπορεί τάχα νά κατονομάσει τό όνειρο γενικώς; Μπορεί τάχα νά τό άναλύσει με όρθότητα ή και άκόμη νά χρησιμοποιήσει κατάλληλα τή λέξη «ό-

* Πρόκειται για τή διάλεξη του Ντερριντά πού εκφώνησε όταν του άπονεμήθηκε τό βραβείο «Αντόρνο» της πόλης Φραγκφούρτης στις 22 Σεπτεμβρίου 2001, ή όποία δημοσιεύθηκε στην *Monde Diplomatique* τόν Ιανουάριο του 2002.

νειρο» χωρίς να διακόψει και να προδώσει, ναι, να προδώσει τόν ύπνο;

Φαντάζομαι εδώ δύο απαντήσεις. Τοῦ φιλοσόφου θά ἦταν αὐστηρά «ὄχι»: Ἐνας σοβαρός καί υπεύθυνος λόγος περί τοῦ ὄνειρου εἶναι ἀνέφικτος, κανείς δέν μπορεῖ νά διηγηθεῖ ἔστω ἓνα ὄνειρο χωρίς νά ξυπνήσει. Αὐτή ἡ ἀρνητική ἀπάντηση, τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά δώσουμε μύρια παραδείγματα ἀπό τόν Πλάτωνα ἕως τόν Χοῦσερλ, νομίζω πῶς ἴσως ὀρίζει τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Αὐτό τό «ὄχι» δεσμεύει τήν εὐθύνη τοῦ φιλοσόφου πρὸς ὄφελος τῆς ὀρθολογικῆς προσταγῆς τῆς ἐγγήγορης, τοῦ κυριαρχοῦ ἐγώ, τῆς ἀγρυπνῆς συνείδησης. Τί εἶναι ἡ φιλοσοφία κατὰ τόν φιλόσοφο; Τό ξύπνιο καί τό ξύπνημα. Ἐντελῶς διαφορετική, ἀλλ' ἐξ ἴσου υπεύθυνη, θά ἦταν. ἴσως ἡ ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμιογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου. Ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Δέν θά ἔλεγαν ὄχι ἀλλά ναι, ἴσως, κάποτε. Θά ἔλεγαν, ναι, ἴσως κάποτε. Θά κατέφρασκον τό γεγονός, τήν ἐξαιρετική μοναδικότητά του: Ναι, ἴσως μπορούμε νά νομίζουμε καί νά ὁμολογοῦμε πῶς ὄνειρευόμαστε χωρίς νά ξυπνήσουμε· ναι, δέν εἶναι ἀδύνατον, κάποτε, νά λέμε, ἐνῶ κοιμόμαστε, μέ κλειστά ἢ ὀρθάνοιχτα μάτια, κάτι σάν μίαν ἀλήθεια τοῦ ὄνειρου, ἓνα νόημα κι ἓναν λόγο τοῦ ὄνειρου πού ἀξίζει νά μὴν καταπονησθεῖ στή νύχτα τοῦ μηδενός.

Ὅσον ἀφορᾷ αὐτή τῆ διαύγεια, τῆ φώτιση, τῆ διαφώτιση (Aufklärung) ἐνός ὄνειρευόμενου λόγου περί ὄνειρου, μοῦ ἀρέσει ἀκριβῶς ν' ἀναλογίζομαι τόν Ἀντόρνο. Θαυμάζω καί ἀγαπῶ στόν Ἀντόρνο κάποιον πού δέν ἔπαψε νά ταλαντεύεται ἀνάμεσα στό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου καί τό «ναί, ἴσως, κάποτε τυχαίνει» τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμιογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου, ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Ταλαντευόμενος μεταξύ τοῦ «ὄχι» καί τοῦ «ναί, ἴσως, κάποτε», κληρονόμησε ἀμφότερα. Ἐλαβε ὑπ' ὄψη ὅ,τι ἡ ἔννοια, ἡ διαλεκτική ἡ ἴδια, δέν μπορούσε νά συλλάβει ἀπό τό καθέκαστο γεγονός, καί ἔκαμε τά πάντα γιά νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη αὐτῆς τῆς διπλῆς κληρονομιάς.

Πράγματι, τί ὑπαινίσσεται ὁ Ἀντόρνο; Ὅτι ἡ διαφορὰ ὄνειρου καί πραγματικότητας, αὐτή ἡ ἀλήθεια στήν ὁποία μᾶς ἐπαναφέρει τό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου μέ ἀκαμπτη αὐστηρότητα, εἶναι ἐκεῖνο πού βιάζει, πλήττει ἢ «φθειρίζει», «προκαλεῖ ζημία» (beschädigt) στά ὠραιότερα ὄνειρα καί ἀποθέτει σ' αὐτά τήν ὑπογραφή ἐνός λεκέ, μιᾶς κηλίδας (Makel). Τό «ὄχι», θά μπορούσαμε νά πούμε, μέ μίαν ἄλλη ἔννοια, ἡ ἀρνητικότητα πού ἡ φιλοσοφία ἀντιτάσσει στό ὄνειρο, θά ἦταν μιά πληγή, τῆς ὁποίας τά ὠραιότερα ὄνειρα φέρουν γιά πάντα τήν οὐλή.

Ἐνα χωρίο τῶν *Minima moralia*¹ τό ὑπενθυμίζει, τό ὁποῖο προκοίνω γιά δύο λόγους. Κατά πρῶτον ἐδῶ ὁ Ἀντόρνο λέει πῶς ἡ ἐξυπνη συνείδηση χαλάει, βιά-

πει, ἀκρωτηριάζει, «φθειρίζει» (beschädigt), πλήττει τά ὠραιότερα ὄνειρα, γνωστοποιώντας μας ὅτι αὐτά εἶναι ψιλή ἐπίφαση (Schein) ἐναντι τῆς ἐνεργοῦ πραγματικότητας (Wirklichkeit). Ὅμως ἡ λέξη πού χρησιμοποιεῖ τότε ὁ Ἀντόρνο γιά νά ἐκφράσει αὐτή τήν πληγή: beschädigt, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια πού ἐμφανίζεται στόν ὑπότιτλο τῶν *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Ὅχι «στοχασμοί γιά» μιά πληγωμένη, ζημιωμένη, φθαρεμένη ζωή, ἀλλά «στοχασμοί ἀπό ἢ μέσα ἀπό» μιά τέτοια ζωή, aus dem beschädigten Leben: στοχασμοί σηματοδεδεμένοι ἀπό τόν πόνο, ὑπογραμμένοι ἀπό τήν πληγή. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου στόν Χορκχάιμερ ἐξηγεῖ τί χρωστᾷ ἡ μορφή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στήν ἰδιωτική ζωή καί στήν ὀδυνηρή κατάστασή του «μετανάστη διανοοῦμενου» (ausgegangen von engsten privaten Bereich, dem des Intellektuellen in der Emigration).

Ἐπιλέγω αὐτό τό χωρίο τῶν *Minima moralia* καί γιά νά ἀποτίσω σήμερα ἓναν εὐγνώμονα φόρο τιμῆς σ' ἐκεῖνους πού ἴδρυσαν τό βραβεῖο Ἀντόρνο καί σέβονται ἓνα ὀρισμένο πνεῦμα του. Ὅπως πάντα στόν Ἀντόρνο—αὐτό εἶναι καί τό ὠραιότερο κληροδότημά του—, τό ἐν λόγω θεατρικό ἀπόσπασμα ἐγκαλεῖ τῆ φιλοσοφία σέ μιά μόνο πράξη, ἐπὶ τῆς αὐτῆς σκηνῆς, ἐνώπιον τῆς ἀρχῆς ὄλων τῶν ἄλλων τῆς. Ἡ φιλοσοφία πρέπει νά ἀπολογηθεῖ μπροστά στό ὄνειρο, μπροστά στή μουσική—τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Σούμπερτ—, μπροστά στό θέατρο καί μπροστά στή λογοτεχνία, τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ ὁ Κάφκα:

«Ἄν ξυπνήσει κανεὶς στή μέση ἐνός ὄνειρου, ἀκόμη καί τοῦ χειρότερου ἐφιάλη, εἶναι ἀπαγορευμένος καί τοῦ φαίνεται σάν νά τόν ἔχουν ἐξαπατήσει στερώνοντας του ὅ,τι καλύτερο μπορούσε νά ἔχει. Τά εὐτυχή ὄνειρα, ὅμως, τά ἐκπληρωμένα, εἶναι πράγματι τόσο σπάνια ὅσο, σύμφωνα μέ τή ρήση τοῦ Σούμπερτ, καί ἡ χαρούμενη μουσική. Ἀκόμη καί τό ὠραιότερο φέρει πάνω του σάν κηλίδα (wie ein Makel) τῆ διαφορὰ του ἀπό τήν πραγματικότητα, τήν ἐπίγνωση τῆς ἀπλῆς ψευδαίσθησης αὐτοῦ πού προσφέρει. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τά ὠραιότερα ὄνειρα εἶναι σάν νά ἔχουν βλάβη (wie beschädigt). Αὐτή ἡ ἐμπειρία ἔχει ἀποδοθεῖ μέ ἀπαράμιλλο τρόπο στήν περιγραφή τοῦ ὑπαίθριου θεάτρου τῆς Ὀκλαχόμας στήν Ἀμερική τοῦ Κάφκα».

Τόν Ἀντόρνο στοίχειωνε αὐτό τό θέατρο τῆς Ὀκλαχόμας στήν *Amerika* τοῦ Κάφκα,² προπαντός ὅταν ὁ ἴδιος ἀναφέρει τίς πειραματικές του ἐρευνες στίς Ἦνω-

1. T.W. Adorno, *Minima moralia*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη (1951), [1979, *Gesammelte Schriften*, τ. 4, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1997, §72, σ. 126· ἑλλ. μτφρ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1990, σ. 194].

2. Βλ. Φρ. Κάφκα, *Ἡ Ἀμερική*, Θεμέλιο 1987, σ. 221-239. Σ.τ.μ.

Μις Λοραζιμπε

μένες Πολιτείες, τίς εργασίες του για τήν τζάζ, για έναν όρισμένο φετιχιστικό χαρακτήρα της μουσικής, για τά προβλήματα που θέτει ή βιομηχανική παραγωγή πολιτιστικών αντικειμένων, όταν ή κριτική του προτίθεται, τό λέει ο ίδιος, νά απαντήσει στον Μπένγιαμιν του *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* [Τό έργο τέχνης τήν εποχή της τεχνικής του αναπαραγωγικότητας]. Είτε αυτή ή κριτική ευσταθεί είτε όχι, όπως τόσες άλλες που έχουν γίνει στον Μπένγιαμιν, πάντως θά μās ήταν περισσότερο παρά ποτέ ωφέλιμο νά τήν στοχασθούμε σήμερα. Αναλύοντας μιάν όρισμένη έμπορευματοποίηση του πολιτισμού, αναγγέλλει κιόλας μιά δομική μεταλλαγή του κεφαλαίου, της κυβερνοχωρικής αγοράς, της αναπαραγωγής, της παγκόσμιας συγκέντρωσης και της ιδιοκτησίας.

Κι από τόν χειρότερο εφιάλτη (μπορούμε νά πολλαπλασιάσουμε τά σχετικά ιστορικά παραδείγματα από τήν αρχή του αιώνα μέχρι τήν τελευταία έβδομάδα) θ' απογοητευόμασταν λοιπόν αν μās ξυπνούσαν, γιατί θά μās έχει δώσει νά σκεφτούμε τό αναντικατάστατο, μιάν αλήθεια ή ένα νόημα που ή συνείδηση κινδυνεύει νά μās αποκρύψει, ή και νά ξανακοιμήσει, όταν θά ξυπνήσουμε. Λές και τό όνειρο είναι πιό άγρυπνο από τήν έγρηγορη, τό άσυνείδητο πιό σκεπτόμενο από τήν συνείδηση, ή λογοτεχνία ή οι τέχνες πιό φιλοσοφικές, πιό κριτικές πάντως, από τή φιλοσοφία.

Άπευθύνομαι λοιπόν σέ σās μέσ στη νύχτα *ώς εάν* εν αρχή ήταν τό όναρ. Τί είναι τό όνειρο; Και ή σκέψη του όνειρου; Και ή γλώσσα του όνειρου; Υπάρχει

μήπως μιá ήθική ή μιá πολιτική του όνειρου που νά μήν υποκύπτει ούτε στό φανταστικό ούτε στην ουτοπία, που νά μήν είναι, λοιπόν, εύθυνόφοβη (*démissionnaire*), άνευθυνη και φευγάτη (*évasive*); Πάλι από τόν Άντόρνο έξουσιοδοτούμαι για νά αρχίσω έτσι, ακριβέστερα δέ από έναν άλλο λόγο του Άντόρνο που μέ άγγίζει ιδιαίτερα καθώς, όπως εγώ ο ίδιος όλο και συχνότερα, πολύ συχνά ίσως, ο Άντόρνο μιλά εδώ κυριολεκτικά για τή δυνατότητα του αδύνατου, για τό «παράδοξο της δυνατότητας του αδύνατου» (*vom Paradoxon der Möglichkeit des Unmöglichen*). Στά *Prismen*, στό τέλος της «Χαρακτηριολόγησης του Βάλτερ Μπένγιαμιν», τό 1955, ο Άντόρνο γράφει τό έξής, που θά ήθελα νά τό αναγάγω σέ έμβλημα, έστω για όλες τίς «τελευταίες φορές» της ζωής μου:

«Στό παράδοξο της δυνατότητας του αδύνατου συνευρέθησαν σ' αυτόν [στον Μπένγιαμιν] για τελευταία φορά ο μυστικισμός και ο διαφωτισμός. Αποποιήθηκε τό όνειρο χωρίς νά τό προδώσει (*ohne ihn zu verraten*) και νά γίνει συνένοχος της μόνιμης όμοφωνίας των φιλοσόφων, ότι τουτο αντίκειται στό δέον».³

Η δυνατότητα του αδύνατου, λέει έτσι ο Άντόρνο, *die Möglichkeit des Unmöglichen*. Νά μή μās έντυπωσιάζει ή «μόνιμη όμοφωνία των φιλοσόφων», δηλαδή ή πρώτη συνενοχή που πρέπει νά διαρρηχθεί και αυτό που πρέπει πρώτα πρώτα νά μās άνησυχεί αν θέλουμε νά σκεφτόμαστε λίγο. *Ν' αποποιούμαστε* τό όνειρο δίχως νά τό προδίδουμε (*ohne ihn zu verraten*), αυτό χρειάζεται, κατά τόν Μπένγιαμιν, συγγραφέα ενός *Traumkitsch*.⁴ Νά ξυπνήσουμε, νά καλλιεργούμε τήν έγρηγορη και τήν επαγρύπνηση, ενώ θά παραμένουμε προσεχτικοί, στό νόημα, πιστοί στα διδάγματα και τή διορατικότητα ενός όνειρου, μέ τήν έγνοια του τί μās δίνει τό όνειρο νά σκεφτούμε, ιδίως όταν μās δίνει νά σκεφτούμε τή *δυνατότητα του αδύνατου*. Τή δυνατότητα του αδύνατου μπορούμε μόνο νά τήν όνειρευθούμε, πλην ή σκέψη, μιá έντελώς διαφορετική σκέψη της σχέσης του δυνατού και του αδύνατου, εκείνη ή άλλη σκέψη που εδώ και τόσον καιρό αναπνέω και ένιστε πνευστιώ κνηγώντας την στίς παραδόσεις ή στους δρόμους μου, συγγενεύει ίσως περισσότερο μ' αυτό τό όνειρο απ' ό,τι ή φιλοσοφία. Θά έπρεπε, ενώ θά ξυπνούμε, νά μήν παύουμε ν' άγρυπνούμε για τό όνειρο. Από τούτη τή δυνατότητα του αδύνατου και από ό,τι θά έπρεπε νά γίνει για νά προσπαθήσουμε νά τή σκεφτούμε αλλιώς, νά σκεφτούμε αλλιώς τή σκέψη, σύμφωνα μέ ένα άνυπόθετο χωρίς άδαιρετη κυριαρ-

3. «Charakteristik Walter Benjamins», *Prismen*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1955 [*Ges. Schriften*, τ. 10.1, σ. 252].

4. Άρθρο στό όποιο αναφερόταν ο Άντόρνο στό ίδιο κείμενο. Δημοσιεύθηκε στην *Neue Rundschau* και πραγματευόταν, μεταξύ άλλων, τόν σουρρεαλισμό.

χία, έξω απ' ό,τι κυριάρχησε τή μεταφυσική παράδοσή μας, επιδιώκω μέ τόν δικό μου τρόπο νά συναγάγω μερικές ήθικες, νομικές και πολιτικές συνέπειες—είτε πρόκειται γιά τόν χρόνο, είτε γιά τό δώρο, τή φιλοξενία, τή συγχώρεση, τήν απόφαση ή τήν ερχόμενη νη δημοκρατία.

Ακόμα δέν άρχισα νά σās λέω όλη μου τήν εύγνωμοσύνη, όμως μόλις άκουσα τόν Άντόρνο, γιά νά έξουσιοδοτηθώ σχετικά, νά μιλά γιά τόν Μπένγιαμιν δύο έκπατρισμένοι πού ό ένας δέν επέστρεψε ποτέ και ό άλλος δέν είναι βέβαιο αν επέστρεψε κάποτε. Σέ λίγο θ' αναφέρω άκόμη έναν Μπένγιαμιν στραμμένο πρός τόν Άντόρνο. Καθώς θά μου προκύψει συχνά νά παραθέτω έτσι, εκείνο, τό λοιπόν, πού μ' ένθαρρύνει νά σκεφτώ, πώς ή χρήση μου τών παραθεμάτων θά όφειλε εδώ πρό παντός νά μήν είναι άκαδημαϊκή, έθιμοτυπική και συμβατική, αλλά μάλλον, γι' άλλη μιά φορά, άνησυχητική, άποπροσανατολιστική, αν όχι και unheimlich [άνοικεια], είναι άλλο ένα παράθεμα του Μπένγιαμιν από τόν Άντόρνο. Δύο σελίδες παραπάνω, στό ίδιο κείμενο, ό Άντόρνο υπενθυμίζει ότι ό Μπένγιαμιν «έννοούσε κατά γράμμα» (wörtlich) τή φράση από τόν Μονόδρομο, ότι τά παραθέματα είναι σαν ληστές τών δρόμων (wie Räuber am Wege) πού πετάγονται και άρπάζουν από τόν άναγνώστη τίς πεποιθήσεις του».⁵ Νά τό ξέρετε, αυτός πού τιμάτε σήμερα μ' ένα μεγάλο βραβείο πού δέν είναι αίγιουρος ότι τό άξιζει είναι και κάποιος πού πάντα κινδυνεύει, όταν παραθέτει, νά μοιάζει μάλλον μέ τούς «ληστές τών δρόμων» παρά μέ τούς καθηγητές φιλοσοφίας, κι άς είναι φίλοι του.

Όνειρεύομαι. Ύπνοβατώ. Νομίζω πώς όνειρεύθηκα, γιά νά σās δώσω νά καταλάβετε τήν εύγνωμοσύνη μου μπροστά στό τεράστιο προνόμιο πού μου παραχωρείται σήμερα, όνειρεύομαι άκόμη ασφαλώς πώς ξέρω νά σās μιλήσω όχι μόνον ως ληστής αλλά ποιητικά, ως ποιητής. Θά ήμουν ασφαλώς άνίκανος νά γράψω τό ποίημα πού όνειρεύομαι. Άλλωστε σέ ποιά γλώσσα νά τό έγγραφα ή νά τό τραγουδούσα; Ή νά τό όνειρευόμουν; Θά ταλαντευόμουν άνάμεσα, άφ' ενός, στους νόμους τής φιλοξενίας, δηλαδή στήν έπιθυμία του εύγνώμονος φιλοξενούμενου πού θά όφειλε ν' άπευθυνθεί σέ σās στή γλώσσα σας, και, άφ' έτέρου, στό άκατανίκητο δέσιμό μου μέ ένα γαλλικό ιδίωμα χωρίς τό όποιο πάω χαμένος, είμαι πιό έξόριστος παρά ποτέ. Γιατί εκείνο πού κατανοώ και μοιράζομαι καλύτερα μέ τόν Άντόρνο, μέχρι του νά συμπάσχω μαζί του, ίσως είναι ή αγάπη του τής γλώσσας, και μάλιστα ένα είδος νοσταλγίας—γιά κάτι πού θά έχει ώστόσο ύπάρξει ως ή δική του γλώσσα. Νοσταλγία καταγωγική, προγενέστερη τής ιστορικής ή ενεργού απώλειας τής γλώσσας, σύμφυτη νοσταλγία συνομηλικής τής συμπλοκής μας μέ τή λεγόμενη μητρική—ή πατρική—γλώσσα. Ώς εάν νά είχαμε χάσει αυτή τή γλώσσα από παιδιά, από τήν πρώτη λέξη. Ώς εάν αυτή ή καταστροφή νά έπρεπε μοιραία νά επαναλαμβάνεται. Ώς εάν νά άπειλοῦσε νά

επανέλθει μέ κάθε γύρισμα της ιστορίας, γιά τόν δέ Άντόρνο μέχρι τήν άμερικανική έξορία. Στήν Άπάντησή του στό παραδοσιακό έρώτημα: Was ist deutsch? [τί είναι γερμανικό;],⁶ τό 1965, ό Άντόρνο εκμυστηρεύεται ότι ή έπιθυμία του νά επιστρέψει τό 1949 από τίς Ήνωμένες Πολιτείες στή Γερμανία υπαγορεύθηκε πρωτίτως από τή γλώσσα. «Ή απόφαση έπιστροφής στή Γερμανία, λέει, είχε ελάχιστα ως κίνητρο αλλά τήν ύποκειμενική ανάγκη, τή νοσταλγία (vom Heimweh motiviert), όσο λίγο κι αν τό άρνούμαι.' Έπιβλήθηκε και κάτι άντικειμενικό: Ή γλώσσα (Auch ein Objektives machte sich geltend. Das ist die Sprache)».

Γιατί ύπάρχει εδώ κάτι παραπάνω από μιά νοσταλγία και άλλο από ένα ύποκειμενικό πάθος (affect); Γιατί ό Άντόρνο προσπαθεί νά δικαιολογήσει τήν παλλινόσθησή του στή Γερμανία μ' ένα έπιχειρημα μέσα από τή γλώσσα, πού θ' άποτελούσε έναν «άντικειμενικό» λόγο; Ή συνηγορία του θά όφειλε νά άποτελεί σήμερα ύπόδειγμα γιά όσους επιδιώκουν ανά τόν κόσμο, άλλ' είδικά στήν άνοιχοδομούμενη Εύρώπη, νά όρίσουν μίαν άλλη ήθική ή μίαν άλλη πολιτική, μίαν άλλη οικονομία, αν όχι μίαν άλλη οικολογία της γλώσσας; Πώς νά καλλιεργούμε τήν ποιητικότητα του ιδιώματος γενικά, τό οικείο μας (chez soi), τόν οίκον μας, πώς νά σώσουμε τή γλωσσική διαφορά, τοπική όσο και έθνική, πώς νά άντισταθούμε συνάμα στή διεθνή ήγεμονία μιάς γλώσσας έπικοινωνίας (πού ήταν ήδη ή άγγλοαμερικανική γιά τόν Άντόρνο), πώς ν' άντιαχθοῦμε στον έργαλειακό ώφελιμισμό μιάς καθαρά λειτουργικής και επικοινωνιακής γλώσσας χωρίς, ώστόσο, νά ύποκύψουμε στον έθνικισμό, στον κρατοεθνικισμό ή στον κρατοεθνικιστικό κυριαρχισμό, χωρίς νά προσφέρουμε αυτά τά παλιά σκουριασμένα όπλα στήν άντιδραστικότητα τής ταυτότητας και σ' όλη τήν παλαιά ιδεολογία πού επικεντρώνεται στήν κυριαρχία, στήν κοινότητα και στή διαφοροποίηση;

Ό Άντόρνο ακολουθεί όντως, ενίοτε επικινδύνως, μιά σύνθετη έπιχειρηματολογία στήν όποία είχα άφιερώσει, πριν κοντά είκοσι χρόνια, μιά μακρά περιπελεγμένη συζήτηση σ' ένα σεμινάριο γιά τόν «έθνικισμό», γιά τόν «Κάντ, τόν Έβραίο, τόν Γερμανό», γιά τό Was ist deutsch του Βάγκνερ και γιά ό,τι άποκαλούσα τότε, γιά νά δώσω κάποιο παρόνομα σέ έναν αινιγματικό κατοπτρισμό, σ' ένα μεγάλο και φοβερό ιστορικό κάτοπτρο, τόν «ιουδαιογερμανικό καθρέφτη» (psyché). Άπ' αυτή [τήν έπιχειρηματολογία] διατηρώ μονάχα δύο χαρακτηριστικά.

Α. Τό πρώτο θά ύπογράμμιζε μέ τρόπο κλασικό, όρι-

5. *Ο.π.*, [σ. 250].

6. «Auf die Frage: Was ist deutsch», *Stichworte, Kritische Modelle* 2, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1965, σ. 102 κ.έ. [*Ges. Schriften*, τ. 10.2, σ. 699].

7. Οι τελευταίες έξι λέξεις παραλείπονται στό παράθεμα του Ντερριντά. Σ.τ.μ.

Β. Μπένγιαμιν

αμένοι θά τολμοῦσαν νά ποῦν ἀνησυχητικό, τὰ προνόμια τῆς γερμανικῆς γλώσσας. Διπλό προνόμιο, ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία καὶ ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμο τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ λογοτεχνία:

«Ἡ γερμανική, σημειώνει ὁ Ἄντόρνο, ἔχει μᾶλλον προφανῶς μιά ιδιαίτερη ἐκλεκτική συγγένεια πρὸς τὴ φιλοσοφία (eine besondere Wahlverwandschaft zur Philosophie), καὶ μάλιστα πρὸς ἐκείνη τὴ θεωρητικὴ στιγμή πού τόσο εὐκολα κατηγορεῖται στὴ Δύση –οὐδόλως ἀναιτιολόγητα– ὡς ἐπικίνδυνα ἀσαφής».⁸

Ἡ δυσκολία στὴ μετάφραση φιλοσοφικῶν κεμένων ὑψηλῶν προδιαγραφῶν, ὅπως τῆς Φαινομενολογίας τοῦ νοῦ ἢ τῆς Ἐπιστήμης τῆς λογικῆς τοῦ Ἑγελου, ὀφείλεται, φρονεῖ ὁ Ἄντόρνο, στό ὅτι οἱ φιλοσοφικές ἐννοιες τῆς γερμανικῆς ριζώνουν σέ μιά φυσική γλώσσα πού χρειάζεται κανεὶς νά τὴν ξέρει ἀπὸ παιδί. Ἐξ οὗ καὶ ὑπάρχει, μεταξύ φιλοσοφίας καὶ λογοτεχνίας, μιά ἔνωση ριζική –ριζική διότι ἀρδεύεται ἀπὸ τὶς ἴδιες ρίζες αὐτῆς τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Δέν ὑπῆρξε μέγας φιλόσοφος, λέγει ὁ Ἄντόρνο παραθέτοντας τὸν Οὐλριχ Ζόννεμαν (U. Sonnemann), πού νά μὴν ἦταν καὶ μέγας συγγραφέας. Καὶ πόσο δίκιο ἔχει! Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίμονα θέματά του, ὅσον ἀφορᾷ τὴ γλώσσα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι ὁ Ἄντόρνο ἐπανέρχεται σ' αὐτὰ ἀμέσως μετὰ δύο σύντομους διάσημους ἀφορισμούς γιὰ τοὺς Ἑβραίους καὶ τὴ γλώσσα: Der Antisemitismus ist das Gerücht über die Juden καὶ Fremdwörter sind die Juden der Sprache («Ὁ ἀντισιμητισμός εἶναι ἡ φήμη

πού κυκλοφορεῖ γιὰ τοὺς Ἑβραίους» καὶ «Οἱ ξενικές λέξεις εἶναι οἱ Ἑβραῖοι τῆς γλώσσας»;⁹ Εἶναι λοιπὸν συμπτωματικό τό ὅτι ὁ Ἄντόρνο μᾶς ἐκμυστηρεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν «ἄμετρη θλίψη» (fassungslose Traurigkeit), τὴ «μελαγχολία» (Schwermut) μὲ τὴν ὁποία συνειδητοποιεῖ ὅτι ἄφησε αὐθόρμητα νά «ἀφυπνισθεῖ», ὅπως τό λέει, ἢ γλώσσα τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, ἀκριβέστερα ὅτι ἄφησε νά ἀφυπνισθεῖ, λές καὶ συνέχιζε ἓνα ξύπνιο ὄνειρο, ἓνα ἡμερήσιο ὄνειρο, μίαν ἰδιωματικὴ μορφή τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, τῆς μητρικῆς γλώσσας του, αὐτῆς πού εἶχε μιλήσει στὴν πόλη προέλευσής του, τὴν ὁποία ὀνομάζει τότε Vaterstadt. Muttersprache (μητρικὴ γλώσσα) καὶ Vaterstadt (πόλη τοῦ πατέρα):

«Ἐνα ὄραδν, σέ κατάσταση ἄμετρης θλίψης (An einem Abend der fassungslosen Traurigkeit), ἔπιασα τὸν ἑαυτό μου νά χρησιμοποιεῖ τὴ γελοία λανθασμένη ὑποτακτικὴ ἐνός ρήματος πού τό ἴδιο δέν εἶναι τῆς ἐπίσημης γερμανικῆς ἀλλὰ ἀνήκει στὴ διάλεκτο τῆς γενέτειρας πόλης μου. Ἀπὸ τὰ πρῶτα σχολικά χρόνια εἶχα νά ξανακούσω τὸν οἰκεῖο ἐσφαλμένο τύπο, πόσο μᾶλλον νά τὸν μεταχειρισθῶ. Ἡ μελαγχολία (Schwermut), τραδῶντας με ἀκαταμάχητα κάτω στὴν ἀβυσσο τῆς παιδικῆς ἡλικίας (in den Abgrund der Kindheit), ἀφύπνισε στά βάθη τῆς τοῦ παλιούς, ἀνήμπορα νοσταλγούντες φθόγγους (weckte auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ἡ γλώσσα μου¹⁰ ἔστειλε πίσω σάν ἠχώ τὴν ντροπὴ πού μοῦ προξένησε ἢ κακοτυχία καθὼς ξέχασε τί εἶμαι».

Ἄνευρο, ποιητικὸ ἰδίωμα, μελαγχολία. «Ἄβυσσος τῆς παιδικῆς ἡλικίας», Abgrund der Kindheit, πού δέν εἶναι ἄλλο, τό ἀκούσατε, ἀπὸ τό βάθος ἐνός μουσικοῦ φόντου (Grund), τῆς κρυφῆς συνήχησης¹¹ τῆς φωνῆς ἢ τῶν λέξεων πού περιμένουν μέσα μας, ὅπως στό βάθος τοῦ πρώτου ἐπώνυμου τοῦ Ἄντόρνο,¹² ἀλλὰ χωρίς ἰσχύ, ἀνήμπορα (auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ohnmächtig, ἐπιμένω: ἀνίσχυρες, τρωτές. Ἄν διέθετα τὸν χρόνο θά μοῦ ἄρεσε νά προχωρήσω τὴν ἀνακατασκευὴ πέραν τῆς σκιαγράφησης: θά εἶχα διερευνήσει μιά λογικὴ τῆς σκέψης τοῦ Ἄντόρνο πού μοχθεῖ μὲ σχεδὸν συστηματικὸ τρόπο νά ἐξαίρει ὅλες αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες, τὶς τρωτότητες, τὰ ἀνυπεράσπιστα ἀπὸ τὴ βία θύματα ἢ καὶ ἀπὸ τὴ σκλη-

8. *Ges. Schriften*, τ. 10.2, σ. 699-700. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση παραλείπει μερικὲς λέξεις. Σ.τ.μ.

9. *Minima Moralia*, ὁ.π., [§72, σ. 125' μτφρ. σ. 192-193].

10. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση φέρει «Ἡ γλώσσα μου». Πρόκειται γιὰ λάθος. Κατὰ τ' ἄλλα ἀκολουθῶ κατὰ γράμμα τὴν ἐξαιρετικὴ μετάφραση τοῦ Λ. Ἀναγνώστου. Σ.τ.μ.

11. Résonance: Ἐται ἀποδίδει ἢ γαλλικὴ μτφρ. τό Laut, πού ἢ ἑλληνικὴ τό ἀποδίδει «φθόγγους». Σ.τ.μ.

12. Theodor Wiesen grund Adorno. Ἡ λέξη σημαίνει χορτολίβαδο. Σ.τ.μ.

ρότητα της παραδοσιακής έρμηνείας, δηλαδή από τη φιλοσοφική, μεταφυσική, ιδεαλιστική, έως και διαλεκτική, και καπιταλιστικού χαρακτήρα, κατάληψη (arrondissement). Η έκθεση αυτού του άνυπερασπίστας-είναι, αυτή η στέγηση ισχύος, αυτή η εύαλωτη Ohnmächtigkeit [άδυναμία], ενδέχεται να είναι τόσο τό όνειρο, ή γλώσσα, τό άσυνείδητο, όσο τό ζώο, τό παιδί, ό Έβραϊός, ό ξένος, ή γυναίκα. «Άνυπεράσπιστος» ύπήρξε ό Άντόρνο λιγότερο από τόν Μπένγιαμιν, αλλά ήταν ώστόσο κι αυτός, κατά τή λέξη του Γιούργκεν Χάμπερμας, σ' ένα βιβλίο άφιερωμένο στή μνήμη του Άντόρνο:

«Ό Άντόρνο ήταν άνυπεράσπιστος [...]. Άπέναντι στόν “Τέντι” εύκολα μπορούσες να μπεις στόν ρόλο του ενήλικα πού “έχει δίκιο”. Γιατί ό Άντόρνο ποτέ δέν κατόρθωσε να άφομοιώσει τίς ρεαλιστικές συμπεριφορές άνοσοποιητικής προσαρμογής πού προσιδιάζουν στόν ενήλικα. Παρέμεινε ένας ξένος σ' όλους τούς θεσμούς χωρίς να τό έχει θελήσει».¹³

Β. Ένα άλλο χαρακτηριστικό του *Was ist deutsch* είναι πού σημαντικό στά δικά μου μάτια. Μιά κριτική προειδοποίηση ακολουθεί αυτό τό έγκώμιο της «ειδοποιού και άντικειμενικής ιδιότητας της γερμανικής γλώσσας (eine spezifische, objektive Eigenschaft der deutschen Sprache)». Άναγνωρίζουμε σ' αυτήν μία αυτόπροστασία άπαραίτητη για τό πολιτικό μέλλον της Εύρώπης ή της παγκοσμιοποίησης: Ένώ θα άγωνιζόμαστε κατά τών γλωσσικών ήγεμονιών και όσων όρίζονται από αυτές, θα έπρεπε άρχικά να «άποκατασκευάσουμε» και τίς όντοθεολογικοπολιτικές φαντασιώσεις της άδιαίρετης κυριαρχίας και τίς κρατικοεθνικιστικές μεταφυσικές. Ό Άντόρνο θέλει, βέβαια, και πόσο τόν καταλαβαίνω, να συνεχίσει ν' άγαπά τά γερμανικά, να συνεχίσει να καλλιεργεί αυτή τήν καταγωγική οικειότητα με τό ιδίωμα του αλλά χωρίς έθνικισμό, δίχως τόν «συλλογικό ναρκισσισμό» (kollektiven Narzissmus) μιάς «μεταφυσικής της γλώσσας». Ένάτια σ' αυτή τή μεταφυσική της έθνικής γλώσσας, πού είναι γνωστή ή παράδοση και ό πειρασμός της, σ' αυτήν έδώ τή χώρα και σέ άλλες, ή «επαγρύπνηση», προσθέτει, ή έγρήγορη του άγρυπνου πρέπει να είναι «άκούραστη».

«Ό έπιστρέφων [έννοείται: από τήν έξορία], έχοντας χάσει τήν άφελή έπαφή με τό ίδιο [της γλώσσας], πρέπει να συνδιάσει τήν ένδότατη σχέση πρós τή δική του γλώσσα με τήν άκούραστη επαγρύπνηση (mit unermüddlicher Wachsamkeit) ένάντια σέ κάθε προωθούμενη από αυτήν άγρυπτεία ένάντια στήν πίστη ότι αυτό πού θα όνόμαζα τό μεταφυσικό περίσσειμα της γερμανικής γλώσσας (den metaphysischen überschuss der deutschen Sprache) έγγυάται κίόλας τήν άλήθεια της μεταφυσικής πού ύπνοει ή της μεταφυσικής γενικώς. Ίσως μπορώ να παραδεχθώ στήν παρούσα συνάφεια ότι και για τούτο τόν λόγο έγρα-

ψα τό *Jargon der Eigentlichkeit*¹⁴ (...). Ό μεταφυσικός χαρακτήρας της γλώσσας δέν είναι προνόμιο. Δέν μπορούμε να τού δανεισθούμε τήν ιδέα ενός βάθους, ή όποία γίνεται ύποπτη άφ' ής στιγμής αυτόδοξάζεται. Τό ίδιο και ή έννοια της γερμανικής ψυχής... Κανένας άπ' όσους γράφουν γερμανικά και ξέρει ότι οι σκέψεις του διαποτίζονται από τά γερμανικά δέν θα έπρεπε να ξεχνά τήν κριτική του Νίτσε (Nietzsche) σ' αυτή τή σφαίρα».¹⁵

Αυτή ή άναφορά στο *Jargon der Eigentlichkeit* θα μάς όδηγοΰσε πολύ μακριά. Προτιμώ να δώ αυτή τήν όμολογία πίστewς σάν μιά έκκληση για έναν νέο Διαφωτισμό. Ό Άντόρνο δηλώνει λίγο πιά πέρα, πώς αυτή ή μεταφυσική λατρεία της γλώσσας, του βάθους και της γερμανικής ψυχής, ευθύνεται πού ό αιώνας τών Φώτων κατηγορήθηκε για «επιφανειακότητα» και «αιρετικότητα».

Κυρία Δήμαρχε, άγαπητοί συνάδελφοι, άγαπητοί φίλοι, όταν έρώτησα πόσο χρόνο όμιλίας διαθέτω έλαβα από τρεις άνθρώπους τρεις διαφορετικές άπαντήσεις. Ύπαγορεύθηκαν, φαντάζομαι, από μία νόμιμη άνησυχία όσο και από τήν έπιθυμία: Πρώτα ήταν 15 με 20 λεπτά, ύστερα 30, τέλος 30 με 45. Όμως δέν άρχισα καν να θίγω —τόσο σκληρή είναι ή οικονομία ενός τέτοιου λόγου— τό χρέος πού με δένει με σās, με τήν πόλη και τό πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης, με τούς συναδέλφους και φίλους (ιδίως τούς καθηγητές Χάμπερμας και Χόννεντ), με όσους και όσες, από τήν Φραγκφούρτη κι αυτή τή χώρα, θα με συγχωρέσουν πού θα τούς αναφέρω μόνο σέ μιά σύντομη σημείωση.¹⁶ Είναι τόσοι πολλοί, οι μεταφραστές (πρώτα πρώτα έδώ σήμερα ό Στέφαν Λόρεντσερ [Lorenzger]), οι φοιτητές, οι εκδότες πού ήδη μου προσέφεραν τή χάρη της φιλοξενίας τους, από τό 1968, στα πανεπιστήμια του Βερολίνου, τούς Φράϊμπουργκ, της Χαϊδελβέργης, του Κάσσελ, του Μπόχουμ, του Ζείγκεν και κυρίως της Φραγκφούρτης τρεις φορές, και μέχρι πέρνοι άκόμη, για διαλέξεις περι του Πανεπιστημίου, για ένα σεμινάριο κοινό με τόν Γιούργκεν Χάμπερμας ή ήδη, τό 1984, για ένα μεγάλο συμπόσιο με θέμα τόν Τζός.

13. *Philosophisch-politische Profile*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1971· γαλλική μτφρ. *Profils philosophiques et politiques*, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 246.

14. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1964: *Η ιδιόλεκτος της άύθεντικότητας. Για τήν γερμανική ιδεολογία*. Πρόκειται για κριτική τών χαιντεγκεριανών. Σ.τ.μ.

15. *Stichworte. Kritische Modelle 2*. ό.π., σ. 111-112 [Ges Schriften τ. 10.2, σ. 701· έννοει τήν κριτική του Νίτσε στή «δαθύτητα», ιδίως γερμανικού τύπου].

16. Η γερμανική μετάφραση του κειμένου περιελάμβανε τόν μακρύ κατάλογο τών μεταφραστών, συνάδελφων και φίλων Γερμανών πού ό Ζ. Ντερριντά ήθελε να εύχαριστήσει.

Προτού απεύσω προς τό συμπέρασμα, δέν θέλω νά λημονήσω ούτε τήν «μαντήλα» στό όνειρο τοῦ Μπένγιαμιν, ούτε τόν πίνακα περιεχομένων ενός δυνητικοῦ βιβλίου μέ θέμα αὐτό τό βραβεῖο Ἀντόρνο, βιβλίο καί βραβεῖο τῶν ὁποίων ἔπαψα νά ἐλπίζω ὅτι θά φανῶ μιά μέρα ικανός καί ἄξιος. Σᾶς μίλησα γιά τή γλώσσα καί τό όνειρο, ὕστερά γιά μιά όνειρεμένη γλώσσα, ἔπειτα γιά μιά όνειρευτή γλώσσα, γιά τή γλώσσα πού πάντα όνειρευόμαστε νά μιλήσουμε, ἰδοῦ τώρα ἡ γλώσσα τοῦ όνειρου, ὅπως θά λέγαμε μετά τόν Φρόντ.

Δέν θά σᾶς ὑποβάλω σ' ἓνα μάθημα φιλολογίας, σημασιολογίας ἢ πραγματολογίας. Δέν θά παρακολουθήσω τά παράγωγα καί τίς χρήσεις αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικῆς λέξης *fichu*. Ἄλλα σημαίνει ἀνάλογα μέ τό ἄν παριστᾶ ἓνα ὄνομα ἢ ἓνα ἐπίθετο. Τό *fichu*, κι αὐτό εἶναι τό πῶ πρόδηλο νόημα στή φράση τοῦ Μπένγιαμιν, δηλώνει λοιπόν ἓνα σάλι, τό κομμάτι ὑφάσματος πού μιά γυναίκα μπορεῖ νά ρίξει, ἄρον ἄρον, στό κεφάλι ἢ γύρω ἀπό τόν λαμό της. Ἄλλά τό ἐπίθετο *fichu* ὑποσημαίνει τό κακό: τό βλαμμένο, χαμένο, καταδικασμένο. Μιά μέρα τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1970, βλέποντας τόν θάνατό του νά σιώνει, ὁ πατέρας μου, ἄρρωστος, μοῦ ὁμολόγησε: *Je suis fichu*, «Εἶμαι καταδικασμένος». Σᾶς ἀπευθύνω ἐγώ σήμερα ἓναν τόσο όνειρόφιλο λόγο, γιατί τό όνειρο εἶναι τό πῶ φιλόξενο στοιχείο γιά τό πένθος, τό στοιχείωμα, τήν φασματικότητα ὄλων τῶν πνευμάτων, καί γιά τήν ἐπιστροφή τῶν φαντασμάτων (*revenants*) (π.χ. τῶν θετῶν πατέρων πού ὑπῆρξαν γιά μᾶς, μεταξύ ἄλλων καί ὡς καί στίς διχογνωμίες τους, ὁ Ἀντόρνο ἢ ὁ Μπένγιαμιν, καί ἴσως ὁ Ἀντόρνο γιά τόν Μπένγιαμιν). Τό όνειρο εἶναι ἐπίσης ἓνας τόπος φιλόξενος γιά τήν ἀπαίτηση δικαιοσύνης καθῶς καί γιά τίς μεσοιανικές ἐλπίδες, τίς πλέον ἀκατανίκητες. Ἄντί γιά *fichu* λέμε καμιά φορά *foutu* στά γαλλικά, μιά λέξη πού ἐννοεῖται τόσο κατά τήν ἐσχατολογική κατηγορία τοῦ τέλους ἢ τοῦ θανάτου ὅσο καί κατά τήν σκατολογική κατηγορία τῆς γενετήσιας βιαιοπραγίας. Ἐνῖοτε διεισδύει μέσα της ἡ εἰρωνεία: *Il s'est fichu de quelqu'un* σημαίνει «γέλασε κάποιον ἢ μέ κάποιον, δέν τόν πήρε στά σοβαρά ἢ δέν ἀνέλαβε τίς εὐθύνες του ἀπέναντί του».

Ὁ Μπένγιαμιν ξεκινᾶ ἀκολούθως τό μακροσκελές γράμμα πού ἔγραψε λοιπόν στά γαλλικά στήν Γκρέτελ Ἀντόρνο, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1939, ἀπό ἓνα στρατόπεδο «έθελοντῶν ἐργατῶν» στήν περιοχή τῆς Νιέβρ:

«Αὐτή τή νύχτα πᾶνω σ' ἄχυρα ἔκαμα ἓνα όνειρο τέτοιας ὁμορφιάς πού δέν ἀντιστέκομαι στήν ὀρεξή μου νά τό διηγηθῶ σέ σένα (...). Εἶναι ἓνα ἀπό ἐκεῖνα τά όνειρα πού ἔχω τό πολύ κάθε πέντε χρόνια καί τά ὁποία εἶναι σάν κεντημένα γύρω ἀπό τό θέμα τῆς "ἀνάγνωσης". Ὁ Τέντι θά θυμᾶται τόν ρόλο αὐτοῦ τοῦ θέματος στοῦς στοχασμούς μου γιά τήν γνώση».

Μήνυμα προοριζόμενο γιά τόν Τέντι, τόν Ἀντόρνο, λοιπόν, τόν ἄντρα τῆς Γκρέτελ. Γιατί ὁ Μπένγιαμιν διηγεῖται αὐτό τό όνειρο στήν καί ὄχι στόν σύζυγο,

Ἀντόρνο

Γιατί, τέσσερα χρόνια νωρίτερα, πάλι γράφοντας στήν Γκρέτελ Ἀντόρνο¹⁷ ἀπαντᾶ ὁ Μπένγιαμιν στίς κάπως αὐταρχικές καί πατρικές κριτικές πού τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Ἀντόρνο, ὅπως συνέβαινε συχνά, σ' ἓνα γράμμα,¹⁸ σχετικά ἀκριδῶς μέ τό όνειρο, τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά «όνειρικά σχήματα» καί τή «διαλεκτική εἰκόνα». Δέν θ' ἀφυπνίσω αὐτό τό σηῆνος ἀπό ἐρωτήματα.

Ἡ μακρά ἀφήγηση πού ἀκολουθεῖ ἐπανασκηνοθετεῖ (κατά τή δική μου ἐρμηνευτική ἐπιλογή) ἓνα «παλιό ψάθινο καπέλλο», ἓναν «παναμά» πού ὁ Μπένγιαμιν εἶχε κληρονομήσει ἀπό τόν πατέρα του καί ἔφερε, σ' όνειρό του, μιά βαθιά σχισμή στό ἀνώτερο μέρος του μέ «ἄχνη κόκκινου χρωματός» στά χεῖλη τῆς σχισμῆς, ἔπειτα γυναῖκες, τῶν ὁποίων ἡ μία ἀσχολεῖται μέ τήν γραφολογία καί κρατᾶ στό χέρι κάτι πού εἶχε γράψει ὁ Μπένγιαμιν. Αὐτός δέ πλησιάζει καί, ὅπως λέει:

«τό μόνο πού εἶδα ἦταν ἓνα ὑφάσμα γεμάτο εἰκόνες καί τοῦ ὁποίου τά μόνα γραφικά στοιχεῖα πού μπόρεσα νά διακρίνω ἦσαν τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ γράμματος *d*, τῶν ὁποίων τό λεπτό μῆκος προέδιδε μίαν ἄκρα ἔφεση πρὸς τήν πνευματικότητα. Αὐτό τό μέρος τοῦ γράμματος ἦταν ἐπιπροσθέτως ἐφοδιασμένο μ' ἓνα μικρό ἰστίο μέ γαλάζιο στρίφωμα καί τό πανί φούσκωνε στό σχέδιο σάν ἀπό τήν αὔρα. Αὐτό ἦταν τό μόνο πού μπό-

17. Ἐπιστολή τῆς 16ης Αὐγούστου 1935.

18. Ἐπιστολή τῆς 2ας Αὐγούστου 1935.

ρεσα νά “διαβάσω” (...). Η συζήτηση στάθηκε για λίγο σ’ αυτή τή γραφή. (...) Κάποια στιγμή έλεγα κατά λέξη τό έξής: Il s’agissait de changer en fichu une roésie (Es handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen) [τό θέμα ήταν νά μετατραπεί ένα ποίημα σέ μαντήλα] (...). Μεταξύ τών γυναικών ή μία, πανέμορφη, ήταν ξαπλωμένη σ’ ένα κρεβάτι. Ακούγοντας τήν εξήγησή μου έκαμε μιά άστραπιαία κίνηση. Ανασήκωσε μιά άκρούλα από τήν κουβέρτα πού τήν σκέπαζε στό κρεβάτι της (...) και τούτο όχι για νά μου δείξει τό σώμα της αλλά τό σχέδιο του σεντονιού της πού υποτίθεται πώς οί εικόνες του ήταν άνάλογες μ’ αυτές πού είχα χρειασθεί νά “γράψω”, χρόνια πριν, για νά τίς δωρίσω στόν Ντώς (Dausse). (...) Αφού είχα αυτό τό όνειρο, δέν μπορούσα νά ξανακοιμηθώ για ώρες. Από εύδαιμονία. Και σου γράφω για νά μοιραστώ αυτές τίς ώρες μαζί σου».

«Τά όνειρα τά έχουμε πάντα στό κρεβάτι», ρωτούσα ξεκινώντας. Από τό στρατόπεδο «έθελοντών εργατών» ο Μπένγιαμιν γράφει λοιπόν τής Γκρέτελ Αντόρνο ότι του έτυχε νά όνειρευθεί, στό δικό του κρεβάτι, μιά γυναίκα «ξαπλωμένη σ’ ένα κρεβάτι», μιά γυναίκα «πανέμορφη» έπιδεικνύουσα σ’ αυτόν τό «σχέδιο του σεντονιού της». Αυτό τό σχέδιο έφερε, σάν μιά ύπογραφή ή μονογραφή, τόν δικό του γραφικό χαρακτήρα, του Μπένγιαμιν. Οί θεωρητικές υποθέσεις για το **d** πού ανακαλύπτει ο Μπένγιαμιν πάνω στή μαντήλα είναι άνοιχτές. Ίσως είναι τό άρχικό του γιατρού Ντώς πού τόν είχε πρόσφατα θεραπεύσει από τήν έλονοσία και στό όνειρο είχε δώσει σέ μιά από τίς γυναίκες κάτι πού ο Μπένγιαμιν λέει ότι τό έχει γράψει ο ίδιος. Ο Μπένγιαμιν στήν έπιστολή του γράφει έντός εισαγωγικών τίς λέξεις «ανάγνωση» και «γράφω». Όμως τό **d** μπορεί έπίσης, μεταξύ άλλων υποθέσεων, άλλων αρχικών, νά είναι τό πρώτο γράμμα του Ντέτλεφ (Detlef). Ο Μπένγιαμιν υπέγραφε πότε πότε τά γράμματά του χαϊδευτικά ως «Ντέτλεφ». Αυτό τό όνομα χρησιμοποίησε και σέ όρισμένα ψευδώνυμά του, όπως Ντέτλεφ Χόλτς, πολιτικό παρατσούκλι μέ τό όποιο υπέγραψε, π.χ. ως τότε μετανάστης στήν Έλβετία, τό 1936, ένα έπίσης έπιστολογραφικό βιβλίο, τό *Deutsche Menschen* [Γερμανοί άνθρωποι].¹⁹ Πάντα έτσι υπέγραφε τά γράμματά του προς τήν Γκρέτελ Αντόρνο, προσθέτοντας ένίοτε Dein alter Detlef [«Ο παλιο-Ντέτλεφ σου»]. Αναγνωσμένο και συνάμα γραμμένο από τόν Μπένγιαμιν, τό γράμμα **d** θά παριστούσε τότε τό άρχικό τής ίδιας ύπογραφής, ως εάν ο Ντέτλεφ νά παραδιδόταν ύπονοώντας Je suis le fichu «Είμαι τό μαντήλι», άν όχι και ύπονοώντας, από τό στρατόπεδο «έθελοντών εργατών», λιγότερο από έναν χρόνο πριν τήν αυτοκτονία του, και σάν κάθε θνητός πού λέει εγώ, στήν όνειρική γλώσσα του: Moi, **d**, je suis fichu, «εγώ, ο **d**, είμαι καταδικασμένος». Λιγότερο από έναν χρόνο πριν τήν αυτοκτονία του, μερικους μήνες προτού εύχαριστήσει τόν Αντόρνο

έπειδή του εύχήθηκε, από τήν Νέα Υόρκη, για τά τελευταία του γενέθλια, πού ήταν κι αυτά, όπως τά δικά μου, μιά 15η Ιουλίου, ο Μπένγιαμιν θά είχε όνειρευθεί, γνωρίζοντάς το έν άγνοία του, κάποιο ποιητικό και προφητικό ιερογλυφικό: «Εγώ, ο **d**, είμαι στό έξής αυτό πού λέγεται fichu». Πλήν ο ύπογράφων γνωρίζει, τό λέει και στήν Γκρέτελ, ότι όλα αυτά μπορούν νά ειπωθούν, νά γραφούν και νά αναγνωστούν, νά ύπογραφούν έτσι, όνειρικά, και ν’ άποκρυπτογραφηθούν, μόνο στα γαλλικά: «Η φράση πού προέφερα εύκρινως [sic] προς τό τέλος αυτού του όνειρου έτυχε νά είναι στα γαλλικά. Είναι διπλός λοιπόν ο λόγος για νά σου κάμω αυτή τήν αφήγηση σ’ αυτή τήν γλώσσα». Καμία μετάφραση, μέ τή συμπεφωνημένη σημασία του όρου, δέν μπορεί νά τό καταγράψει μέ τρόπο διαφανώς άνακοινώσιμο. Στα γαλλικά, τό ίδιο πρόσωπο μπορεί χωρίς αντίφαση και τήν ίδια ώρα νά είναι fichu, bien fichu και mal fichu: [καταδικασμένο, όμορφο και κακοδιάθετο ή άδιάθετο]. Και όμως, σεβόμενοι τά ιδιώματα, μιά όρισμένη διδακτική μετάβαση είναι έφικτή, είναι μάλιστα παρακλητή, άπαιτητή, οικουμενικά έπιθυμητή μέ *άφετηρία* τό άμετάφραστο. Λ.χ., σ’ ένα πανεπιστήμιο ή μιά εκκλησία μιά ήμέρα δράβευσης. Ίδιως άν δέν αποκλείσουμε τό ένδεχόμενο νά ενεπλάκη από τό όνειρο μέσα σ’ αυτή τή ζαριά, όπως μου ύποβάλλει ο Βέρνερ Χάμαχερ (W. Hamacher), τό όνομα τής πρώτης γυναίκας του Βάλτερ, καθώς και τής πολύ άρρωστης τότε αδελφής του: Dora, στα έλληνικά τό γδαρμένο, ξυσμένο ή δουλεμένο δέρμα.²⁰

Καθώς αφήνει ύστερα τόν Μπένγιαμιν ύπνο, αυτό τό όνειρο φαινομενικά αντίστέκεται στόν νόμο πού διατύπωσε ο Φρόυντ: «Καθ’ όλη τή διάρκεια τής κατάστασης ύπνου γνωρίζουμε ότι όνειρευόμαστε μέ τήν ίδια δεβαιότητα όπως και ότι κοιμούμαστε» (Wir den ganzen Schlafzustand über ebenso sicher wissen, daß wir träumen, wie wir es wissen, daß wir schlafen). “Υστατη έπιθυμία του συστήματος πού διέπει κυρίαρχα τό άσυνείδητο είναι ή *έπιθυμία για ύπνο*, ή έπιθυμία άπόσυρσης στόν ύπνο (...während sich das herrschende System auf den Wunsch zu schlafen zurückgezogen hat...).²¹

Εδώ και δεκαετίες άκούω στό όνειρό μου φωνές, όπως λέμε. Άλλοτε είναι φιλικές άλλοτε όχι. Είναι φωνές μέσα μου. Όλες φαίνεται νά μου λένε: Γιατί δέν αναγνωρίζεις σαφώς και δημοσίως, μιά για πάντα, τή συγγένεια τής δουλειάς σου μέ τόν Αντόρνο, σ’ άλλη-

19. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1962.

20. Παραδόξως ο Ντέρριντα έξάγει τό Dora από τήν δора και όχι από τήν Θεοδώρα-δώρα... Σ.τ.μ.

21. Freund, *Die Traumdeutung*, Fischer, Φραγκφούρτη 1961, σ. 465, 464 [έλλ. μτφρ. *Η έρμηνεία των όνειρων*, Έπίκουρος, Αθήνα 1993, σ. 496-495: άπόδοση του έντός παρενθέσεως: «Ενώ τό κυρίαρχο σύστημα έχει άποσυρθεί στήν έπιθυμία για ύπνο»].

θεια τό χρέος σου πρὸς τόν Ἀντόρνο; Σάμπως δέν εἶσαι ἕνας κληρονόμος τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης;

Μέσα μου καί ἔξω μου ἡ ἀπάντηση θά παραμείνει πάντοτε πολύπλοκη, βέβαια, ἐν μέρει δυνητική. Ἀλλά ἀπό ἐδῶ καί μπρός, καί γιά τοῦτο σᾶς ξαναλέω «ευχαριστώ», δέν μπορῶ πιά νά κάνω σάν νά μήν ἀκουγαίω τῶν ἢ τῶν κληρονομιῶν, ἀλλά καί τῶν ἀντιστάσεων, θά παραμείνει πάντοτε βασανισμένο, λαβυρινθῶδες ἢ ἀβυσσαλέο, καί στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἴσως πῶ ἀντιφατικό καί ἐπικαθορισμένο παρά ποτέ, εἶμαι εὐτυχημένος σήμερα, χάρις σέ σᾶς, πού μπορῶ καί ὀφείλω νά πῶ «ναί» στό χρέος μου ἀπέναντι στόν Ἀντόρνο, καί γιά ἄνω του ἐνός λόγους, μολονότι δέν εἶμαι εἰσέτι ἱκανός νά τοῦ ἀνταποκριθῶ (y répondre) οὔτε νά δῶσε λόγο γι' αὐτό (en répondre).

Γιά νά μετρήσω μέ σωφροσύνη τήν εὐγνωμοσύνη μου ἐναντί τοῦ ὕψους αὐτοῦ πού μοῦ δίδεται μέσω ὑμῶν, δηλαδή ἕνα δείγμα ἐμπιστοσύνης καί ἡ ὑπόδειξη μιᾶς εὐθύνης, γιά ν' ἀνταποκριθῶ καί ν' ἀντιστοιχίσω σ' αὐτό, χρειάστηκε νά ὑπερνικήσω δύο πειρασμούς. Ζητώντας νά μοῦ συγχωρέσετε δύο ἀποτυχίες θά σᾶς πῶ, ὑπό μορφήν ἀποποίησης, τί θά εἶχα θελήσει νά μήν κάμω ἢ τί θά ὀφείλα νά μήν πράξω.

Θά ἔπρεπε ν' ἀποφευχθεῖ, ἀφ' ἐνός, κάθε ναρκισσιστική αὐταρέσκεια καί, ἀφ' ἑτέρου, ἡ ὑπερτίμηση ἢ ὑπερερμηνεία –φιλοσοφική, ἱστορική, πολιτική– τοῦ γεγονότος ὅπου, τόσο γενναιοδωρα, μέ ἐντάσσετε σήμερα, ἐμένα, τῆ δουλειά μου, ἂν ὄχι καί τίς χῶρες, τόν πολιτισμό καί τῆ γλώσσα ὅπου ριζώνει ἡ μέτρια ἱστορία μου καί ἀπ' ὅπου τρέφεται, ὅσο ἀπιστη καί περιθωριακή κι ἂν συνεχίζει νά εἶναι μέσα τους. Ἄν ἔγραφα κάποια μέρα τό βιβλίό πού ὄνειρεύομαι γιά νά ἐρμηνεύσω τήν ἱστορία, τῆ δυνατότητα καί τῆ χάρις τοῦ βραβείου τούτου, θά περιλάμβανε τουλάχιστον ἑπτὰ κεφάλαια. Ὅριστε, σέ ὕφος τηλεπρογράμματος, οἱ προσωρινοί τίτλοι τους:

1. Μιά συγκριτική ἱστορία τῆς γαλλικῆς καί γερμανικῆς κληρονομιάς τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Μάρξ, ἡ κοινή ἀλλά πολύ διαφορετική ἀπόρριψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί κυρίως τῆς θεωρητικῆς διαλεκτικῆς πρὶν καί μετὰ τόν πόλεμο. Αὐτό τό κεφάλαιο; γύρω στίς 10.000 σελίδες, θά ἀφιερωνόταν στή διαφορά μεταξύ κριτικῆς καί «ἀποκατασκευῆς», κυρίως μέσω τῶν ἐννοιῶν «ὀρισμένη ἀρνητικότητα», κυριαρχία, ὀλότητα καί διαιρετότητα, αὐτονομία, φετιχισμός –συμπεριλαμβανομένου αὐτοῦ πού ὁ Ἀντόρνο δικαίως ὀνομάζει φετιχισμός τῆς «ἐννοίας τοῦ πολιτισμοῦ» σέ μιάν ὀρισμένη Kulturkritik [κριτική τοῦ πολιτισμοῦ],²² μέσω τῶν διαφορετικῶν ἐννοιῶν Aufklärung [Διαφωτισμός] καί Lumières [Φῶτα], ὅπως καί τῶν ἀντιπαραθέσεων καί τῶν συνόρων μέσα στό γερμανικό ἀλλά καί μέσα στό γαλλικό στρατόπεδο (καθώς τά δύο αὐτά σύνολα εἶναι συχνά πῶ ἑτερογνή ἀπ' ὅσο νομίζουμε ὅταν εἴμαστε μέσα στά ἔθνη ἀπεριθωρία, μέ ἀποτελέσματα ἀάπολλα λάθη προοπτικῆς). Γιά νά ὑποχρεώσω τόν ναρκισσιισμό

νά σωπάσει θά ἀποσιωποῦσα ὅλες τίς ἀποκλίσεις τῆς μή ὑπαγωγῆς μου στόν λεγόμενο γαλλικό πολιτισμό, καί κυρίως τόν λεγόμενο πανεπιστημιακό, στόν ὅποιο ξέρω ὥστόσο ὅτι ἀνῆκω, ὅπερ μπερδεύει ὑπερβολικά τά πράγματα γιά τόν σύντομο λόγο πού σᾶς ἀπευθύνω.

2. Μιά συγκριτική ἱστορία, μέσα στίς πολιτικές τραγωδίες τῶν δύο χωρῶν, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ὑποδοχή καί κληροδότηση τοῦ Χάιντεγγερ. Ἐδῶ πάλι, σέ λίγο πού 10.000 σελίδες, πάνω σ' αὐτό τό ἀποφασιστικό διακύβευμα, θά ὑπενθύνω ὅσα ἐνώνουν καί χωρίζουν τίς στρατηγικές, προσπαθώντας νά τονίσω ὡς πρὸς τί ἡ δική μου, πού εἶναι τουλάχιστον ἐξ ἴσου ἐπιφυλακτική μ' αὐτήν τοῦ Ἀντόρνο, καί ὀπωσδήποτε ριζικά ἀποκατασκευαστική, ἀκολουθεῖ ἕναν δρόμο καί ἀπαντᾷ σέ ἀπαιτήσεις ἐντελῶς διαφορετικές. Θά εἶχαμε αἴφνης νά ἐπανερμηνεύσουμε ἀμφοτέρωθεν τίς κληρονομίες τοῦ Νίτσε καί τοῦ Φρόντ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά φθάσω ἔως ἐκεῖ, τοῦ Χοῦσσερλ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά πάω ἀκόμη πῶ μακριά, τοῦ Μπένγιαμιν. (Ἄν ζοῦσε ἡ Γκρέτελ Ἀντόρνο θά τῆς ἔγραφα ἕνα ἐμπιστευτικό γράμμα γιά τίς σχέσεις τοῦ Τέντι καί τοῦ Ντέτλεφ. Θά τήν ρωτοῦσα γιατί ὁ Μπένγιαμιν δέν ἔχει βραβεῖο καί θά τῆς ἐξέθετα τίς ὑποθέσεις μου σχετικά).

3. Τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ψυχανάλυση. Ἐν πολλοῖς ἀγνωστο στούς φιλοσόφους τοῦ γερμανικοῦ πανεπιστημίου, τό μοιράζονταν μέ τόν Ἀντόρνο σχεδόν ὅλοι οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τῆς γενιᾶς μου ἢ τῆς ἀμέσως προηγούμενης. Μεταξύ ἄλλων θά ἔπρεπε νά ἐπιμείνω στήν πολιτική ἐπαγρύπνηση πού θά ὀφείλε νά ἐξασκεῖται στήν ἀνάγνωση τοῦ Φρόντ, χωρίς ἀντιδραστικότητα ἢ ἀδικία. Θά μοῦ ἄρесе νά διασταύρωνα ἕνα κάποιο κομμάτι τῶν *Minima Moralia* –μέ τόν τίτλο «Ἐντεῦθεν τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς»– μέ ὅ,τι ὀνόμασα ἐσχάτως «τό ἐπέκεινα τοῦ ἐπέκεινα τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς».²³

4. Μετά τό Ἄουσοβιτς Ὅ,τι κι ἂν δηλώνει αὐτό τό ὄνομα, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἀψιμαχίες πού ἀνοίξαν οἱ ὑποδείξεις τοῦ Ἀντόρνο σ' αὐτό τό θέμα²⁴ (δέν μπορῶ νά τίς ἀναλύσω ἐδῶ, παραεῖναι πολλές, ποικίλες καί σύνθετες), εἴτε συμφωνοῦμε μαζί του εἴτε ὄχι (καί δέν θ' ἀναμένετε ἐδῶ ἀπό μένα μιάν ἐμπεριστατωμένη τοποθέτηση σέ λίγες φράσεις), ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀντόρνο ὑπῆρξε ἀναντίρρητα ἀξέπαινος διότι, καί τοῦτο εἶναι τό μοναδικό γεγονός πού φέρει τήν ὑπο-

22. Βλ. τήν ἀρχή τοῦ «Κριτική τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς κοινωνίας» στή ἀρχή τῶν *Prismen*, ὁ.π.

23. Βλ. *États d'âme de la psychanalyse*, Galilée, Παρίσι 2000 [ἀναφορά στό μεταψυχολογικό κείμενο τοῦ Freud «Jenseits des Lustprinzips» τό ὅποιο κυκλοφόρησε ἀπό τίς ἐκδ. Ἐπίκουρος στά ἑλληνικά].

24. Βλ. κυρίως «Nach Auschwitz», *Negative Dialektik*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1996, σ. 354 κ.ε. Σ.τ.μ.

γραφή του, ἀφύπνισε τόσους στοχαστές, συγγραφείς, καθηγητές ἢ καλλιτέχνες ὡς πρὸς τὴν εὐθύνη τους μπροστά σέ ὅλα ὅσα ἔχουν τὸ Ἄουσβιτς καί ὡς ἀναγνιστὰ κύριο ὄνομα καί ὡς μετωνυμία.

5. Μία διαφορισμένη ἱστορία των ἀντιστάσεων καὶ τῶν παρεξηγήσεων (ἱστορία ἐν πολλοῖς περασμένη, ἐσχάτως, ἀλλ' ἴσως ὄχι ἀκόμη ξεπερασμένη) ἀνάμεσα, ἀφ' ἑνός, σέ γερμανοὺς διανοητές πού γιὰ μένα εἶναι καί σεβαστοὶ φίλοι, ἐννοῶ τόν Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ καί τόν Γιούργκεν Χάμπερμας, καί, ἀφ' ἑτέρου, τοὺς Γάλλους φιλοσόφους τῆς γενιᾶς μου. Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο θά πάσχιζα νά δείξω ὅτι, παρὰ τίς διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο μεγάλες συζητήσεις (ἄμεσες ἢ ἔμμεσες, ρητές ἢ ὑπόρητες), οἱ παρεξηγήσεις περιστερέονται πάντα γύρω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἴδια τὴ δυνατότητα τῆς παρεξήγησης, τῆς ἐννοίας τῆς παρεξήγησης, ὅπως καὶ τῆς μὴ συναίνεσης, τοῦ ἄλλου καὶ τοῦ καθέκαστου χαρακτήρα τοῦ γεγονότος, ἀλλ' ἔτσι, κατὰ συνέπεια, τῆς οὐσίας τοῦ ἰδιώματος, τῆς οὐσίας τῆς γλώσσας, πέραν τῆς ἀναντίρρησης καὶ ἀναγκαίας λειτουργίας της, πέραν τῆς ἐπικοινωνιακῆς κατανοητότητάς της. Οἱ παρεξηγήσεις σχετικὰ μ' αὐτὸ πέρασαν οἱ ἴδιες, περνοῦν ἀκόμη καμμιά φορά μὲς ἀπὸ φαινόμενα ἰδιώματος πού δέν εἶναι μόνο γλωσσικά ἀλλὰ παραδοσιακά, ἐθνικά, θεσμικά –ἐνίοτε δὲ ἰδιοσυγκρασιακά καὶ προσωπικά, συνειδητὰ καὶ ἀσύνειδα. Γιὰ τὸ ὅτι αὐτές οἱ παρεξηγήσεις περὶ τῆς παρεξήγησης φαίνεται σήμερα νά κατευνάζονται ἂν ὄχι καὶ νά ἐξαλείφονται πλήρως, μέσα σέ μίαν ἀτμόσφαιρα φιλικῆς συμφιλίωσης, δέν πρέπει μόνον νά ἐνγλωμονοῦμε τὴ δουλειά, τὸ διάβασμα, τὴν καλὴ πίστη, τὴ φιλία τῶν μὲν καὶ τῶν δέ, συχνὰ τῶν νεότερων φιλοσόφων αὐτῆς τῆς χώρας. Πρέπει νά συνυπολογίσουμε τὴν αὔξουσα συνειδητοποίηση τῶν πολιτικῶν εὐθυνῶν πού ἔχουμε νά μοιρασθοῦμε μπροστά στό μέλλον, καὶ ὄχι μόνον τῆς Εὐρώπης: συζητήσεις, διαβουλεύσεις καὶ ἀποφάσεις πολιτικές ἀλλὰ καὶ σχετικές μὲ τὴν οὐσία τῶν πολιτικῶν, μέ τίς νέες στρατηγικὲς πού πρέπει νά ἐπινοηθοῦν, τίς τοποθετήσεις πού θά πρέπει νά υἱοθετηθοῦν ἀπὸ κοινῶν, σχετικὰ μέ μία λογικὴ ἢ καὶ μέ τίς ἀπορίες μίας (κρατικῆς ἢ μὴ) κυριαρχίας πού δὲ μπορούμε πιά οὔτε νά τὴν ἐπευφημοῦμε ὡς ἀξιόπιστη (accréditer) οὔτε ἀπλῶς νά τὴν δυσφημοῦμε (discréditer), ἐνώπιον τῶν νέων μορφῶν τῆς κεφαλαιοκρατίας καὶ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, μπροστά σ' ἕνα νέο σχῆμα ἢ καὶ μίαν νέα σύσταση (constitution) τῆς Εὐρώπης πού θά ὀφείλε, ἀπὸ πιστὴ ἀπιστία, νά εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν εἰκόνα της πού ἔδωσαν οἱ διαγνωσθεῖσες αὐτὸ τὸν αἰῶνα,²⁵ διάφορες «κρίσεις» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος –ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ἀπὸ ἕνα ὑπερκράτος, ἀπὸ τὸν ψιλό οικονομικὸ ἢ στρατιωτικὸ ἀνταγωνιστὴ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν ἢ τῆς Κίνας.

Ἡ ἡμερομηνία τῆς 11ης Σεπτεμβρίου μᾶλλον ὑπενθῆμιση καὶ ὄχι ἀνακοίνωση ἀποτέλεσε, στὴν Νέα Ὑόρκη ἢ τὴν Οὐάσιγκτον, τοῦ ὅτι οἱ εὐθύνες δέν ὑπῆρξαν, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ποτέ πὸ καθέκαστες, ὀξείες,

ἀναγκαῖες. Ποτέ δέν θά ἔχει ὑπάρξει πὸ ἐπείγουσα μιά ἄλλη σκέψη γιὰ τὴν Εὐρώπη. Ἐμπλέκει μὲν ἀποκατασκευαστικὴ κριτικὴ, νηφάλια, σέ ἐργήγορη, ἐπαγρυπνοῦσα, προσεχτικὴ σέ ὅσα συγκολλοῦν τὰ πολιτικά μέ τὰ μεταφυσικά, μέ τίς καπιταλιστικὲς θεωρήσεις καὶ εἰκασίες (spéculations), μέ τίς διαστροφές τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ ἐθνικιστικοῦ πάθους, μέ τὴ φαντασίωση τῆς κυριαρχίας, διὰ μέσου τῆς πὸ διαπιστευμένης, τῆς καλύτερα νομιμοποιημένης στρατηγικῆς τῶν πολιτικῶν ρητορικῶν, τῶν ἐξουσιῶν τῶν μέσων ἐπικοινωνίας καὶ τῆς τηλετεχνολογίας, τῶν αὐθόρμητων ἢ ὀργανωμένων κινήσεων διαμαρτυρίας. Ἐκτός Εὐρώπης ἀλλὰ καὶ στὴν Εὐρώπη. Ἀπ' ὅλες τίς πλευρὲς. Ὑποχρεώνομαι νά τὸ πῶ πολὺ γρήγορα ἀλλὰ τολμῶ νά ἐπιμείνω ἀνυποχώρητα: ἀπ' ὅλες τίς πλευρὲς. Ἡ ἀπόλυτα συμπόνοιά μου γιὰ τὰ θύματα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου δέν θά μ' ἐμποδίσει νά τὸ πῶ: Δέν πιστεύω στὴν πολιτικὴ ἀθωότητα κανενός σ' αὐτὸ τὸ ἐγκλήμα. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δέν ἔχει ὅρια ἢ συμπόνοια μου γιὰ ὅλα τὰ ἀθῶα θύματα, οὔτε περιορίζεται σέ ὅσους βρήκαν τὸν θάνατο τὴν 11η Σεπτεμβρίου στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς. Αὐτὴ εἶναι ἡ δική μου ἐρμηνεία αὐτοῦ πού ἀπὸ χθὲς ὀνομάζεται, σύμφωνα μέ τὸ σύνθημα τοῦ Λευκοῦ Οἴκου, μίαν «δικαιοσύνη ἀνευ ὁρίων» (infinite justice, grenzenlose Gerechtigkeit): Τὸ νά μὴ ἀπενοχοποιεῖσαι γιὰ τὰ δικὰ σου ἀδικήματα καὶ τὰ σφάλματα τῆς δικῆς σου πολιτικῆς, ἀκόμη καὶ τὴν ὥρα πού πληρώνεις, πέραν πάσης δυνατῆς ἀναλογίας, τὸ φοβερότερο τίμημα γι' αὐτὰ.

6. Τὸ ζήτημα τῆς λογοτεχνίας, ἐκεῖ ὅπου δέν διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας καὶ τῶν θεσμῶν της, θά ἔπαιξε ἕναν ἀποφασιστικὸ ρόλο σ' αὐτὴ τὴν ἱστορία. Ἐκεῖνο πού μοιράσθηκα πὸ εὐκολα μέ τὸν Ἀντόρνο ἢ καὶ πού δέχθηκα ἀπὸ αὐτόν, ὅπως καὶ ἄλλοι Γάλλοι φιλόσοφοι, ἂν καὶ πάλι μ' ἄλλον τρόπο, εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ γιὰ ὅσα αὐτὴ μπορεῖ νά ἀποκεντρώσει, ὅπως οἱ ἄλλες τέχνες, μέ κριτικὸ τρόπο μέσα στό πεδίο τῆς πανεπιστημιακῆς φιλοσοφίας.

Θά πρέπει καὶ ἐδῶ νά συνυπολογισθεῖ, ἀπὸ τίς δύο ὄχθες τοῦ Ρήνου, ἡ κοινότητα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ ἡ διαφορὰ τῶν σχετικῶν λογοτεχνικῶν, ἀλλὰ καὶ μουσικῶν καὶ εἰκαστικῶν, ὡς καὶ κινηματογραφικῶν, ἀναφορῶν, παραμένοντας προσεχτικοὶ σέ κάτι πού ὁ Καντίνσκυ, τὸν ὁποῖο παραθέτει ὁ Ἀντόρνο, ὀνόμαζε –χωρὶς ἱεράρχηση– τὴν Farbtonmusik ἢ τὸ «ῥηχητικὸ χρῶμα».²⁶

Τοῦτο θά μέ ὀδηγοῦσε πρὸς μίαν ἱστορία τῆς ἀμοιβαίας ἀνάγνωσης, πρὸ καὶ μεταπολεμικά, ἐνδο- καὶ ἐξωπανεπιστημιακά, πρὸς μίαν πολιτειολογία τῆς μετά-

25. Ἴσως ἐννοεῖ τὸν περασμένο; Σ.τ.μ.

26. Βλ. Adorno, «Über einige Relationen zwischen Musik und Malerei», Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1978, 1984, 1986 [*Ges. Schriften*, τ. 16, σ. 628 κ.έ.].

φρασης, τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς πολιτιστικῆς ἀγορᾶς τῶν ἐκδοτῶν καί τοῦ πανεπιστημίου κλπ. Ὅλα αὐτά θά ἐπρεπε νά γίνουν μ' ἓνα ὕφος πού ἐνίοτε θά παρέμεινε πολύ κοντά στοῦ Ἀντόρνο.

7. Φθάνω ἐν τέλει στό κεφάλαιο πού θά ἔγραφα μέ τή μεγαλύτερη εὐχαρίστηση, γιατί θά ἀκολουθοῦσε τήν λιγότερο πεπατημένη ὁδὸ πού, ὠστόσο, εἶναι ἀπό τίς πιό σημαντικές, κατά τή γνώμη μου, γιά τήν μελλοντική ἀνάγνωση τοῦ Ἀντόρνο. Πρόκειται γι' αὐτό πού ἀποκαλεῖται, μ' ἓναν γενικό ἐνικό πού ἀνέκαθεν μέ σκανδαλίζε, τό *Zōo*. Λές κι εἶναι μόνο ἓνα. Ἀναφερόμενος σέ ἓναν ἀριθμὸ σχεδιασμάτων ἢ ὑπαινιγμῶν τοῦ Ἀντόρνο, στό βιβλίό πού συνέγραψε στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες μέ τόν Χορκχάμερ, τήν *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, ἢ τό βιβλίό τοῦ *Beethoven. Philosophie der Musik*,²⁷ πού ἔχουν τύχει ἐλάχιστης προσοχῆς, θά προσπαθοῦσα νά δείξω (τό προσπάθησα ἤδη ἄλλοῦ) ὅτι ὑπάρχουν ἐδῶ προκείμενες πού πρέπει νά ἐκδιπλωθοῦν μέ μεγάλη φρόνηση, ἔστω οἱ ἀναλαμπές μᾶς νοοῦσας καί πράττουσας ἐπανάστασης τήν ὁποία χρειαζόμαστε, ὅσον ἀφορᾷ τῆ συγκεκριμένη μετὰ ἄλλα ζωντανά πού λέγονται ζῶα. Ὁ Ἀντόρνο κατάλαβε πῶς ἡ νέα αὐτῆ κριτική οἰκολογία, θά ἴεγα μᾶλλον «ἀποκατασκευαστική», θά ἔχει ν' ἀντιπαλέψει δύο φοβερές δυνάμεις συχνά ἀνταγωνιστικές καί ἐνίοτε συνασπισμένες.

Ἀπό τήν μιά, τή δύναμη τῆς ἰσχυρότερης ἰδεαλιστικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κυριαρχία ἢ ἡ κυριεση (*Herrschaft*) τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσης στήν πραγματικότητα «στρέφεται κατά τῶν ζῶων» (*Sie richten sich gegen die Tiere*), διευκρινίζει ἐδῶ ὁ Ἀντόρνο. Προσάπτει κυρίως στόν Κάντ, τόν ὁποῖο τόσο πολύ σέβεται ἀπό ἄλλη ἄποψη, ὅτι δέν ἀφήνει χώρο, μέσα στήν ἐννοιά του τῆς ἀξιοπρέπειας (*Würde*) καί τῆς «αὐτονομίας» τοῦ ἀνθρώπου, γιά καμία συμπόνια (*Mitleid*) μεταξύ ἀνθρώπου καί ζώου. Τίποτε δέν εἶναι ἀπεχθέστερο (*Verhaßter*) γιά τόν καντιανὸ ἀνθρώπο, λέει ὁ Ἀντόρνο, ἀπὸ τήν ὑπόμνηση μᾶς ὁμοιότητος ἢ συγγένειας μεταξύ ἀνθρώπου καί ζώου (*die Erinnerung an die Tierähnlichkeit des Menschen*). Ὁ καντιανὸς μισεῖ δίχως ἄλλο τὴ ζωώδη πλευρά τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό εἶναι μάλιστα τό «ταμπού» του. Ὁ Ἀντόρνο μιᾶ γιά *Tabuierung*²⁸ καί τό τραβάει εὐθύς πολύ μακριά: Γιά ἓνα ἰδεοκρατικό σύστημα, τὰ ζῶα θεωρεῖ ὅτι παίζουν δυνάμει τόν ἴδιο ρόλο μέ τούς Ἑβραίους γιά ἓνα φασιστικό σύστημα (*Die Tieren spielen fürs idealistische System virtuell die gleiche Rolle wie die Juden fürs faschistische*). Τὰ ζῶα θά ἦσαν οἱ Ἑβραῖοι τῶν ἰδεαλιστῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἦσαν τότε μόνο δυνάμει φασίστες. Ὁ φασισμὸς ἀρχίζει ὅταν βρίζουμε ἓνα ζῶο, ἂν ὄχι τό ζῶο μέσα στόν ἀνθρώπο. Ὁ γνήσιος ἰδεαλισμὸς (*echter Idealismus*) συνίσταται στό νά ἐξυβρίζεται τό ζῶο στόν ἀνθρώπο ἢ νά χαρακτηρίζεται ἓνας ἀνθρώπος ὡς ζῶο. Ὁ Ἀντόρνο κατονομάζει δύο φορές τήν ἐξύβριση (*Schimpfen*).

Ἄλλ' ἀπὸ τήν ἄλλη, στό ἄλλο μέτωπο, ἓνα θέμα τοῦ

ἀποσπάσματος «ὁ ἀνθρώπος καί τό ζῶο» τῆς *Dialektik der Aufklärung*²⁹ εἶναι ὅτι ὀφείλουμε νά καταπολεμήσουμε τήν ἰδεολογία πού ὑποκρύπτει τό ἀμφίσημο ἐνδιαφέρον γιά τὰ ζῶα, τό ὁποῖο φάνηκαν, ἀντίθετα, νά ἐκδηλώνουν οἱ φασίστες, οἱ ναζί καί ὁ Φύρερ, φτάνοντας καμιά φορά μέχρι τήν χορτοφαγία.

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἱστορίας, τήν ὁποία ὀνειρεύομαι, ἤδη γράφονται, εἶμαι βέβαιος. Αὐτό πού μοιραζόμαστε σήμερα προφανῶς τό ἐπιβεβαιώνει. Αὐτοὶ οἱ πόλεμοι καί τούτη ἡ εἰρήνη θά ἔχουν τούς νέους ἱστορικούς τους, τούς καινούργιους νέους ἱστορικούς τους, κι ἀκόμη τίς «διενέξεις ἱστορικών» τους (*Historikerstreit*). Ἀλλά ἀγνοοῦμε πῶς καί σέ ποῖο ὑπόστρωμα, σέ ποιά πέπλα γιά ποιόν Σλάιερμάχερ (*Schleiermacher*)³⁰ μᾶς ἐπερχόμενης ἐρμηνευτικῆς, σέ ποιόν ἰστό καί σέ ποῖο fichu (κακό) WWWeb³¹ θά ἀγωνίζεται αὐριο ὁ καλλιτέχνης αὐτῆς τῆς ὕφανσης (ὁ ὕφαντῆς ὅπως θά ἔλεγε ὁ Πλάτων τοῦ Πολιτικοῦ). Ἐμεῖς οὐδέποτε θά μάθουμε σέ ποῖο fichu (κακό) Web ἓνας ἐπερχόμενος Weber (Βέμπερ)³² θά θέλει νά ὑπογράψει ἢ νά διδάξει τήν ἱστορία μας.

Στεροῦμαστε κάθε ἱστορικῆς μεταγλώσσας διὰ τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά μαρτυρήσουμε γι' αὐτό μέσα στό διαφανές στοιχεῖο κάποιας ἀπόλυτης γνώσης.

Τσελάν (Celan): Niemand
zeugt für den
Zeugen

(Κανένας δέν μαρτυρεῖ γιά τόν μάρτυρα)

Εὐχαριστῶ καί πάλι γιά τήν ὑπονομή σας,
Ζάκ Ντερριντά

27. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1993, σ. 123-124.

28. Μετατροπὴ σέ ταμπού. Σ.τ.μ.

29. M. Horkheimer-T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, [1944, *Ges. Schriften*, τ. 3, σ. 283-292· μτφρ. *Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Νῆσος, Ἀθήνα 1996, σ. 391-405].

30. Ὁ Fr. Schleiermacher, ἰδρυτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης, ὀνομάζεται ἀκριβῶς «κεπλοποιός», «σύμφωνα μέ τό εὐφυολόγημα τοῦ Νίτσε πού ἀναφέρει ὁ Χάιντεγγερ», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ντερριντά (*Éperons. Les styles de Nietzsche*, Flammarion, Παρίσι 1978, σ. 108· μτφρ. *Ἐμβολα. Τὰ ὕφη τοῦ Νίτσε*, Ἔστια, Ἀθήνα 2002, σ. 85). Σ.τ.μ.

31. Τὰ τρία W μπορεῖ νά παραπέμπουν στό διαδίκτυο (World Wide Web) ἀλλ' ἴσως -δεδομένης τῆς συνάφειας- καί στόν παγκόσμιο πόλεμο τοῦ δικτύου (World War Web) κατά τό WWI καί WWII). Σ.τ.μ.

32. Τό ὄνομα τοῦ Μάξ Βέμπερ σημαίνει «ὕφαντουργός». Σ.τ.μ.